

MIGRACJE LUDNOŚCI WIEJSKIEJ NA POGRANICZU POLSKO- -MOŁDAWSKIM W XVI WIEKU*

GRZEGORZ JAWOR

ABSTRACT. *Migrations of the rural population on the Polish-Moldavian borderland in the 16th century.* Historical studies are dominated by the belief that in the 16th century the trend of cross-border migrations between the lands controlled by the Polish-Lithuanian state and Moldavia was fading away. Hence, the settlement according the Vlach law, which was spreading at that time in Ruthenia, was supposed to be mainly the work of the local population or the ruthenized Vlachs who came to this area in the 15th century. The aim of the presented research was to confront this view with so far poorly used historical documents of quantitative nature, primarily inventories and lustrations of royal properties existing in Podolia. As a result, a significant intensity of migrations was found throughout the century. They ran in opposite directions: Moldavians (Vlachs) migrated to Poland and Ruthenians crossed the state border with Moldavia. Boundary region of Podolia was often only a temporary stop in this process. From this land, immigrants headed deeper into the country, actively participating in the process of establishing new shepherd settlements.

STRESZCZENIE. W literaturze historycznej dominuje przekonanie o zanikającym w ciągu XVI wieku nurcie migracji transgranicznych, mających miejsce między ziemiami kontrolowanymi przez państwo polsko-litewskie a Mołdawią. W ten sposób szerzące się w tym czasie na ziemiach ruskich osadnictwo na prawie wołoskim miało być dziełem przede wszystkim ludności miejscowej lub zrutenizowanych Wołochów, przybyłych na ten teren jeszcze w XV wieku. Celem zaprezentowanych badań było skonfrontowanie tego poglądu ze słabo dotąd wykorzystanymi źródłami o charakterze masowym, przede wszystkim inwentarzami i lustracjami dóbr królewskich egzystujących na Podolu. W efekcie stwierdzono znaczne natężenie badanych migracji w całym stuleciu. Przebiegały one w przeciwnych kierunkach: Mołdawianie (Wołosi) migrowali do Polski a Rusini przekraczali granicę państwową z Mołdawią. Przygraniczne Podole stanowiło często tylko przejściowy etap tych wędrówek. Z tej krainy imigranci kierowali się w głąb kraju, uczestnicząc aktywnie w procesie lokowania nowych osad państwowych.

Keywords: Wallachian immigrants, cross-border migrations, ius Valachicum, Podolia area

Słowa kluczowe: imigranci wołoscy, migracje transgraniczne, ius Valachicum, obszar Podola

Autor: Grzegorz Jawor, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Instytut Historii, Plac Marii Curie-Skłodowskiej 4A, 20-031 Lublin, Polska, e-mail: grzegjaw@poczta.onet.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0002-3962-5388>

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXVIII/1, Poznań 2021, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 177–190
ISBN 978-83-66355-68-2, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

doi.org/10.14746/bp.2021.28.8

* Artykuł powstał w ramach projektu NPRH *Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracje – osadnictwo – dziedzictwo kulturowe* (Projekt nr 0604/NPRH3/H12/82/2014).

UWAGI WSTĘPNE

W świetle literatury przedmiotu nie ulega wątpliwości istnienie zjawiska napływu ludności wschodnioromańskiej na obszary Podola i Rusi Koronnej, oraz decydujący udział imigrantów w zapoczątkowaniu kolonizacji znacznych połaci tych terytoriów, poprzez zakładanie osad wiejskich na prawie wołoskim. Zwłaszcza w początkowej, przypadającej na XIV i XV stulecie fazie tego nurtu osadniczego udział w tym procesie etnicznych Wołochów nie budzi większych zastrzeżeń¹. Znacznie słabiej rozpoznano te wędrówki w następnym okresie, przypadającym na XVI wiek. Powszechnie panuje przekonanie, że natężenie migracji zmalało. Mimo, że transgraniczne przemieszczenia nigdy nie ustały, to u progu nowożytności miały one tracić na znaczeniu, zaś bardzo liczne lokacje nowych osad w strefie podgórskiej były przede wszystkim dziełem miejscowej, ruskiej lub zruszczonej ludności, głównie kniaziów lub członków ich rodzin ze starszych wsi wołoskich². Ponadto skutkiem wzrostu liczby wsi było wyczerpanie się rezerwy osadniczej, gdzie mogliby się osiedlić nowi imigranci. Migracjom nie sprzyjał też obowiązujący w XVI w. model gospodarki wiejskiej oparty na systemie folwarczno-pańszczyńnianym i poddaństwie chłopów. W tym okresie nie był już możliwy awans społeczny przybyszów, skoro stopniowo kniazostwa dziedziczne były likwidowane, zaś stan szlachecki zamykał się na ambitnych plebejusz³. W ten sposób obyczaj wołoski zaczął oznaczać przede wszystkim specyficzny wątek prawny, w mniejszym stopniu pasterski typ gospodarczy, a w najmniejszym wiązał się z wołoskim substratem etnicznym⁴.

¹ Stan badań nad migracjami wołoskimi w ich późnośredniowiecznej fazie szczegółowo omówiłem w wcześniejszych pracach: G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000, s. 28–31; idem, *Ethnic aspects of settlement in Ius Walachicum in medieval Poland (from 14th to the beginning of 16th century)*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia” 1015, t. 22, nr 1, s. 47–57; idem, *Sur la provenance territoriale des immigrants valaques dans le royaume de Pologne (XIVème s. – début du XVIème s.)*, „Banatica” 2013, t. 23, s. 545–555; idem, *Pierwsze pokolenia mieszkańców wsi bieszczadzkich w XIV–XVI w. (Pochodzenie etniczne i terytorialne)*, [w:] *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych*, red. W. Bukowski i T. Jurek, t. 1, Kraków 2013, s. 567–582; idem, *Osadnictwo historyczne od XIV do początków XVII w.*, [w:] *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 1. Monografie IGiPZ 17, red. J. Wolski, Warszawa 2016, s. 361–394.

² J. Gawron, *Locators of the settlements under Wallachian law in the Sambor starosty in XIth and XVIth c. Territorial, ethnic and social origins*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia” 2019, t. 26, s. 269–290; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962, s. 212; В. Ф. Інкін, *Крестьянский общинный строй в галицком Прикарпатье. (Опыт сравнительного изучения помещельных союзов)*. Автореферат диссертации..., Львов 1978, s. 11–12.

³ В. Ф. Інкін, *Крестьянский общинный строй*, s. 14; J. Štika, *Moravské Valašsko. Jeho vznik a vývoj*, Ostrava 1973, s. 408–417; idem, *Zaciatky Rusínov na Slovensku*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, Rzeszów 9–11 V 1995*, red. M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 469; K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów 1930, s. 13 (Odbitka z Pamiętnika V Zjazdu historyków polskich).

⁴ A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 185.

Marginalizowanie znaczenia migracji etnicznych Wołochów w kierunku interesującego nas obszaru w XVI w. jest zakorzenionym wątkiem w historiografiach narodowych Europy Środkowowschodniej⁵. Przyczyn opadania tej fali migracyjnej doszukiwano się, poza już wspomnianymi, w zmianach polsko-mołdawskich relacji politycznych w czasach wczesnonowożytnych. Jeszcze w okresie międzywojennym sformułowano bardzo ryzykowny pogląd o postępującej stabilizacji na tym obszarze jako wyniku wzmocnienia struktur władzy nad pograniczem przez Polskę, a przede wszystkim objęcia przez Turcję ściślejszej kontroli nad Mołdawią i Wołoszczyzną, co miało nastąpić zwłaszcza w okresie po bitwie pod Obertynem (1531)⁶.

Powyższe koncepcje starano się uzasadniać w oparciu o analizę przede wszystkim informacji źródłowych, dotyczących jednostkowych aktów transgranicznych migracji w XVI wieku lub mających taki sam charakter wzmianek o mieszkańcach poszczególnych osad wołoskich. Takie postępowanie w żaden sposób nie przybliżyło do odpowiedzi na pytanie o rzeczywiste natężenie wędrowek w analizowanym okresie i wkładzie etnicznych Wołochów w rozwój sieci osadniczej obszarów podgórskich. Nie wykorzystano w pełni możliwości interpretacyjnych jakie zawarte są w korespondencji dyplomatycznej prowadzonej z Mołdawianami przez władców polskich, w większości opublikowanej jeszcze w XIX wieku przez Aleksandra Jabłonowskiego⁷. Znaczne perspektywy badawcze stwarza też lustracja ziem koronnych z lat 1564–1565, skoro lustratorzy: Krzysztof Sokołowski, Adam Drzewicki i Stanisław Dembiński sporządzili ją nie tylko w oparciu o dokumentację ale tereny pograniczne poznali z autop-

⁵ J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985, s. 265; V. Chaloupecký, *Valaši na Slovensku*, Praha 1947, s. 68–70; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992, s. 155; D. Crânjală, *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelom k moravskému Valašsku*, Praha 1938, s. 66; P. Dąbkowski, *Wołosi i wołoskie prawo w dawnej Polsce*, [w:] *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 109; O. R. Halaga, *Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci*, Košice 1947, s. 69–72; A. Janeczek, *Osadnictwo*, s. 194; K. Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S uvodem podávajícím přehled teorii o vzniku rumunského národa*, Praha 1916, s. 434; R. F. Kaindl, *Jus Valachicum*, „Зануцку Наукового товариства імені Шевченка” 1925, t. 138–140, s. 1–5., s. 2–3; S. Kuraś, *Osadnictwo i zagadnienia wiejskie w Gorlickiem do połowy XVI w.*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków 1968, s. 73; J. Macůrek, *Valaši v západních Karpatech v 15–18. století*, Ostrava 1959, s. 33; M. Parczewski, *Początki napływu ludności ruskiej na teren Karpat Zachodnich w świetle archeologii*, „Archaeologia Historica” 18: 1993, s. 93; idem, *Geneza Łemkowszczyzny w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat...*, cz. 1, s. 20; P. Ratkoś, *Problematyka kolonizacji na valašskom práve na území Slovenska*, [w:] *Historické štúdie*, 24, red. V. Matula, Bratislava 1980, s. 215; R. Reinfuss, *Łemkowie w przeszłości i obecnie*, [w:] *Łemkowie. Kultura – sztuka – język. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK. Sanok dn. 21–24 09 1983r.*, Warszawa–Kraków 1987, s. 10; O. Tomeček, *Valasi na území zvolenskej stolice*, [w:] *Valašská kolonizácia na Slovensku a slovenská kolonizácia v Rumunsku. Zborník príspevkov z 10. zasadnutia Komisie historikov Slovenska a Rumunska (Banská Bystrica, 25.–27. 9. 2012)*, Banská Bystrica 2014, s. 25–37; F. Uličný, *Začiatky Rusinov na Slovensku*, [w:] *Początki sąsiedztwa...*, s. 470.

⁶ I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, Cernăuți 1934, s. 49–76.

⁷ *Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akty i listy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1878, *Źródła Dziejowe*, t. 10.

sji lub relacji królewskich starostów i ich otoczenia, a więc osób świetnie zorientowanych w lokalnych uwarunkowaniach⁸. Echa wypowiedzianych przez tych urzędników opinii utrwalonych przez lustratorów, między innymi na temat migracji, stanowiąc będą w dalszych rozważaniach podstawę do próby określenia ich rzeczywistej skali. Ważnym źródłem pozostaje powstały trzy lata później inwentarz dóbr samborskich, niezwykle skrupulatnie sporządzony przez wówczas młodego sekretarza królewskiego Jana Zamoyskiego, który z polecenia królewskiego udał się na ten przygraniczny obszar celem dokonania szczegółowej inwentaryzacji królewskiego stanu posiadania⁹.

REALIA OSADNICTWA WIEJSKIEGO NA PODOLU W XVI WIEKU

Będące obiektem ujętych w niniejszym szkicu rozważań Podole jest definiowane jako kraina historyczna i geograficzna (Wyżyna Podolska), położona na terytorium współczesnej Ukrainy i Mołdawii, nad północnymi dopływami środkowego Dniestru, przede wszystkim Zbrucza, Smotrycza, Uszycy i w górnym biegu rzeki Boh. Jego zachodnia część w XVI wieku wchodziła w skład Korony i tworzyła począwszy od 1433 lub 1434 r. osobne województwo¹⁰. Ziemie położone dalej na wschód należały do Wielkiego Księstwa Litewskiego (*Podole litewskie*). W 1569 r. zostały one inkorporowane do Korony. Kilka lat wcześniej, na mocy decyzji sejmu wileńskiego z lat 1565–1566, do życia powołano tam województwo braclawskie¹¹. Bilans osadnictwa wiejskiego do końca XVI wieku, zwłaszcza przy szerokim, ciągnącym się od Pokucia na wschód pasie granicy z Mołdawią nie przedstawia się korzystnie. Jego większe skupiska istniały przede wszystkim przy nielicznych ośrodkach miejskich i umocnionych siedzibach starostw. Znajdujące się poza ich sąsiedztwem osady wiejskie były nieliczne i słabo zaludnione. Znaczne obszary były w ogóle pozbawione stałych

⁸ *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i belskiego 1564–1565*, wyd. K. Chłapowski i H. Żyt-kowicz, Warszawa–Łódź 1992, s. XV–XXI (wstęp).

⁹ Inwentarz jest rękopisem przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), w zespole: *Tak zwana Metryka Litewska* (dalej cyt. tML), dział IX, B, oznaczony sygnaturą 22. Informacje o misji Zamoyskiego zawarłem w odrębnej pracy: G. Jawor, *Commentary by Jan Zamoyski, the Royal secretary, on legal customs of the Vlachs of Sambir from 1568*, „Analele Universitatii din Craiova – Seria Istorie” 2019, t. 24, nr 2, s. 7–21. O jej szczegółach piszą też: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. Część I: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 17–18, 232, 244; S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994, s. 30–32; S. Leśniewski, *Jan Zamoyski. Hetman i polityk*, Warszawa 2008, s. 18–19.

¹⁰ *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3: *Ziemie ruskie*, z. 3: *Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1998, s. 16 (wstęp).

¹¹ М. Г. Крикун, *Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст.*, [w:] *Історичні дослідження*, випуск 8, red. Ю. Ю. Кондуфор, Київ 1982, s. 88.

siedzib a stare, średniowieczne wsie zanikły¹². Ta sytuacja była skutkiem nie tylko najazdów tatarskich ale również działań Mołdawian, likwidujących wszelkie inicjatywy osadnicze po polskiej stronie granicy. Położona nad Dniestrem w starostwie barskim osada Kozłów została nadana przodkom rodziny Kozłowskich przez księcia Świdrygiełłę, jednak już w rejestrze z 1493 r. nie jest odnotowana, gdyż wcześniej została zniszczona przez Tatarów. W latach 1530, 1542 i 1565 r. określano ją jako *пустynię*. Przyczyną niepowodzenia podejmowanych przez właścicieli prób jej ponownego zasiedlenia był sprzeciw Mołdawian: „Wołochowie nie dopuścili się ludziom sadzić. Ta dziedzina jest dosyć przestronna, bo lasów, dąbrów i ról i sianożęci dosyć, ale i teraz pusto leży”¹³. Podobny problem dotknął nielicznych mieszkańców naddnistrzańskiego Trubczyna w powiecie kamienieckim. Powstała około 1547 r. osada „często przez Wołochy bywała spustoszona”¹⁴. Dewastacji ulegały nie tylko stałe osady. Niszczono barcie w lasach, uprowadzano stada zwierząt¹⁵. Ten obraz realiów życia na pograniczu należy jeszcze uzupełnić o wzbierająca falę różnych form przestępczości pospolitej o transgranicznym charakterze. Stanowiła ona jedną z przyczyn zadrażeń w stosunkach polsko-mołdawskich, skoro aby zapobiec tym konfliktom, w 1518 r. król Zygmunt Stary zainicjował powstanie w Kamieńcu Podolskim specjalnych sądów starościńskich, mających karać złodziei operujących z wsi koronnych na terenie Mołdawii¹⁶. Jak można przypuszczać, w kręgach czerwonoruskich i podolskich urzędników istniała świadomość, że opisanej sytuacji można było zaradzić poprzez wzmocnienie realnej kontroli państwa opartej na sieci stałych osad i zamków. Położony w starostwie halickim Niebyszałów lokowano na prawie wołoskim około 1555 r.: „aby za tą osadą rozboje i złodziejstwa od granic węgierskich ustały, które tam często bywały”¹⁷. Również wieśniacy spodziewali się skutecznej obrony ze strony państwa. Wynika to z zeznania złożonego przez bohatera walk na pograniczu, starosty barskiego Bernarda Pretwicza. Jako przyczynę najazdu hospodara mołdawskiego w 1550 r. na Podole wskazał, że po zbudowaniu twierdzy w Barze z Mołdawii powróciło wielu chłopów, przedtem stąd uprowadzonych i osadzonych nad Prutem¹⁸.

¹² В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття*, Київ 2012, тара nr 4; М. Грушевський, *Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.)*, Кевь 1894, s. 32–74; М. Крикун, *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статі і матеріали*, Львів 2011, s. 155 i następane.

¹³ М. Грушевський, *Барское староство*, s. 38 i 124; *Архив Юго-Западной России*, (dalej cyt.): AJZR, часть 7, том II: *Акты о заселении Юго-западной России*, Киев 1890, s. 271.

¹⁴ AJZR 7/2, s. 197–198.

¹⁵ *Жерела до історії України-Руси*, т. 7 (*Люстрація королівщин в руських землях Корони з р. 1570*), Львов 1903, s. 110.

¹⁶ L. Białkowski, *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920, s. 89.

¹⁷ *Жерела*, 1903, s. 171. Problemowi przestępczości pospolitej poświęciłem osobną pracę, która zostanie opublikowana w 2021 r. w księdze jubileuszowej ku czci prof. C. Kukło: *Udział mieszkańców wsi prawa wołoskiego w systemie egzekwowania prawa na obszarze Karpat polskich w XV i XVI wieku*.

¹⁸ J. T. Lubomirski, *Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.*, „Biblioteka Warszawska” 1866, t. 3, s. 22.

SEZONOWE MIGRACJE PASTERSKIE

Przedstawione wyżej realia powodowały, że podejmowane na omawianych obszarach przedsięwzięcia gospodarcze miały bardzo ograniczony charakter, związany z czerpaniem korzyści przede wszystkim z zajęć sezonowych, nie wymagających od właścicieli ziemi poważniejszych inwestycji. Koszono łąki, zajmowano się też bartnictwem. Bogate w lasy i łąki, pozbawione rozbudowanej sieci osad rolniczych tereny stanowiły dogodnie miejsca zwłaszcza dla czerpania nawet skromnych zysków w postaci opłat uiszczanych przez pasterzy wołoskich, prowadzących sezonowe wypasy stad w oparciu o rozpowszechniony system koszarnictwa. Taki sposób postępowania widoczny jest w przypadku osady Dobroszkowce (starostwo barskie). W 1546 r. królowa Bona nadała szlachcicowi Dymitrowi Mytce, wcześniej istniejącą, ale później niezamieszkałą wieś¹⁹. Ta kolejna już inicjatywa kolonizacyjna nie powiodła się, skoro w 1565 r. osada była ponownie całkowicie opustoszała. Nawet jej ówczesny właściciel Maciej Mytko zwany Małyszem nie mieszkał tam, zaś ograniczał się jedynie, mimo istnienia dobrych gleb, do koszenia łąk oraz wynajmowania będących jego własnością terenów wędrownym pasterzom: „i bydło tam w lecie do koszarów zaganiają”²⁰. Owymi najemcami byli hodowcy pochodzący zarówno z Królestwa, i co istotne dla dalszych rozważań, również okresowo przybywający z Mołdawii. Właściciel położonego w starostwie kamienieckim Bachtynia: „Pastwiska też najmował tak ludziom z Królestwa, jak i z wołoskiej ziemi”²¹. Z kolei na obszarze wspomnianego wyżej Kozłowa: „bydło tam zaganiają na zimę, i nadto ludziom tak z Rusi jak i z Wołoch pastwiska zaprzędawają”²². Przekraczający granicę Wołosi bez porozumienia z właścicielami dóbr na Braclawszczyźnie, kosili łąki, zajmowali się bartnictwem a nawet budowali młyny. Przede wszystkim jednak kultywowali sezonowe wypasy swoich stad owiec i świń. Było to zjawisko powszechne, skoro w 1523 r. król Zygmunt Stary interweniował w tej sprawie kierując protest na ręce hospodara Stefana V.²³

Nie ulega wątpliwości, że owe w założeniu powrotne migracje pasterzy przyczyniły się do rozpoznania przez nich nowych, nieznanych obszarów i stanowiły ważny element w podejmowaniu decyzji o definitywnej migracji na obszary państwa polsko-litewskiego.

¹⁹ AGAD, Metryka Koronna (dalej cyt.: MK), sygn. 83, k. 217v–218: „in locis desertis sitam”.

²⁰ AJZR VII/2, s. 272. Podobnie: s. 264.

²¹ Ibidem, s. 213–214. Z kolei dochody Mitka Małysza z należącej do niego wsi Jurkowce (powiat kamieniecki) pochodziły jedynie z: „pasiek i z towarów, co Wołochowie płacą”; (ibidem, s. 254).

²² Ibidem, s. 271.

²³ *Sprawy wołoskie*, nr 44: „ludiem swoim ne kazal by iesi czerez hranicu w naszu zemlu perechodiaczy, paseki im, młynow robiti i zweru łowiti ne weleł, y stad y owec y swiney w naszu zemlu perehoniati i pastwiti ne kazal”.

MIGRACJE DEFINITYWNE

Analizowane źródła dostarczają licznych informacji poświadczających występowanie ożywionego w XVI wieku ruchu migracyjnego między Podolem a Mołdawią. Od razu należy zaznaczyć, że trudno w oparciu o nie wskazać na ich dominujący kierunek. Rolnicy i pasterze przemieszczali się zarówno z Mołdawii jak i w odwrotnym kierunku. Przynajmniej w aspekcie gospodarczym w przypadku obydwu obszarów migranci napotykali podobne realia życia opartego na stałych osadach wiejskich, gdzie zajęcia rolnicze w różnych proporcjach łączono z pasterskimi.²⁴ W konsekwencji należy liczyć się ze wzrostem znaczenia ludności wschodniosłowiańskiej na ziemiach rumuńskich a w przypadku państwa polsko-litewskiego wzmacnianiu etnosu wołoskiego (wschodnioromańskiego) nowymi, następującymi po fазie późnośredniowiecznej falami imigrantów. Obawy starostów i szlachty przed opuszczeniem miejscowych osad i migracją do Mołdawii zostały przekonująco utrwalone w źródłach. Lapidarnie ale przekonująco ujęto je w informacji z 1564 r., pochodzącej z rejestru poborowego powiatu kołomyjskiego (województwo ruskie): „Colomyensis districtus circa fines Valachie, in quo diverse solvunt, albowiem tu chłop dziś a nazajutrz do Wołoch idzie”.²⁵ W rezultacie jeszcze na przełomie XV i XVI w. pojawiła się tutaj dwudzielność etniczna wołosko-ruska mieszkańców wsi, określanych jako Pokucianie. W Kołomyi zdarzały się nawet przypadki apostazji z katolicyzmu: „ad scisma Valachorum”²⁶. Odnotowano sytuacje gdy chłopci po trwającym pewien czas pobycie w Mołdawii, ponownie wracali. W takim przypadku następowała klasyczna reemigracja. Być może w nowym miejscu osiedlenia nie zrealizowały się ich nadzieje, albo też wykorzystywali okres zwolnienia z czynszów (wolnizny) i przed jego upływem zmieniali miejsce pobytu. Na przykład 1526 r. wojewoda ziem ruskich Otto z Hoczca pozwał szlachciankę Borszczowską o chłopca, który zbiegł z jego dóbr: *ad terram Moldavie*, a następnie: *de Valachia* powrócił i osiedlił się w jej wsi Chartanowce. Linia obrony pozwanej polegała na stwierdzeniu, że w obcym kraju kmieć przebywał dłużej niż 4 lata, zaś według laudum podolskiego po upływie tego okresu byłemu właścicielowi chłopca należą się 4 floreny odszkodowania, nie zaś zwrot kmiecia²⁷. Obawa przed zbie-

²⁴ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, t. 5, București 1957, s. 86–90; E. Lazea, *Agricultura în Transilvania în secolul al XIV-lea*, „Studii Revistă de Istorie”, 1964: 17, nr 2, s. 252–260; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București 1970, s. 123–124; Ș. Pascu, *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400)*, [w:] *Nouvelles études d’histoire*, t. 2: *PUBLIÉES à l’occasion du XIe Congrès des Sciences Historiques, Stockholm 1960*, Bucarest 1960, s. 144–145; П. П. Бырня, *Сельские поселения Молдави XV–XVII вв.*, Кишинев 1969, s. 56–64, 141–165.

²⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 19, k. 298.

²⁶ G. Jawor, *Osady*, s. 23–24, 31 i 33; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996, s. 184–193; J. Janów, *Wpływ słownictwa rumuńskiego na Podkarpacie, osobliwie na gwarę huculską*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1938, t. 16, nr 1, s. 21.

²⁷ L. Białkowski, *Podole*, s. 74. W tym samym roku Otto z Choczca pozwał mieszkańców osady (miasteczka) Czerwone, że przyjęli do siebie kmiecia wojewody, zbiegłego z miejscowości Widawa.

gostwem powodowała czasem dość niestandardowe poczynania właścicieli poszczególnych osad. W 1552 r. Anna Radecka obawiając się zbiegostwa swoich chłopów do Mołdawii lokowała ich w Letniowcach, zawierając z dzierżawcami tej miejscowości odpowiednią umowę, która obowiązywała przez rok. Wyraźnie określono w niej także prawa i obowiązki kmieci, wyliczono ich powinności, m.in. daniny od barci, powołowszczyzny, a przede wszystkim typowe dla obyczaju wołoskiego dwudzieszczyzny w jagniętach i wieprzach. Po upływie roku, swoich chłopów Radecka zabrała z Letniowiec i osadziła w Bachtyniu (obecnie Nowa Uszyca), zawierając podobną do opisaney umowę z właścicielem tej osady²⁸.

Brak stabilności osadniczej na Podolu potęgowały poczynania urzędników lokalnych i właścicieli ziemskich po obu stronach granicy, a same zbiegostwa usankcjonowano prawnie. Zbiegów nie wydawano ich panom, zezwalano im na pobyt we wsiach do których się przenieśli. W lustracji z 1565 r. wspomniano o trzech wieśniakach w Bachtyniu, którzy uciekli od swojego pana i według panującego na Podolu obyczaju w zamian za czasowe zamieszkiwanie w nowej wsi płacili po złotówce albo dawali lisicę (futro lisie)²⁹. Nie ulega jednak wątpliwości, że kluczowym czynnikiem wzmacniającym natężenie transgranicznych migracji była rywalizacja o osadnika, w której uczestniczyli przygraniczni urzędnicy królewscy i hospodarscy. Skala tych poczynań musiała być znacząca, skoro od końca XV w. wywoływała niekończące się spory między państwami, których istotę ukazuje bogata korespondencja polskiej kancelarii królewskiej z Mołdawianami. W 1489 r. posłowie hospodarscy prosili o nieprzyjmowanie zbiegów w Polsce: „jego ljudi do našoe zemli priedchali, a bychmo tych ljudej v zemli našoj ne derżali”, podobnie jak w 1500 r.³⁰ Dziesięć lat później hospodar skarżył się królowi, że jego pograniczni starostowie: „Poddanyie Waszoy Miłosti naszymy ludi zowut na wielikiu slobodu”³¹. Z kolei w 1511 r.: „colonos eius e Volachia evocant (...) status et signa libertatis erigendo”³². Starosta kamieniecki Stanisław Lanckoroński w tym czasie został wskazany jako urzędnik inspirujący porwania ludności z Mołdawii, protektor działających z obszarów polskich przestępców oraz bezpośredni uczestnik napadów na ten kraj³³. Również Mołdawianie w trakcie wypraw zbrojnych na Podole uprowadzali miejscową ludność. W ten sposób nastąpiła w latach 1530–1542 depopulacja Lestkowców w powiecie kamienieckim: „Lesthkwoczce:

Ów kmieć zbiegł do Mołdawii i przed czteroletnim terminem pobytu za granicą, wbrew uchwalonemu w Trembowli laudum, powrócił do kraju i osiadł w mieście Czerwone.

²⁸ Ibidem, s. 60–61.

²⁹ AJZR VII/2, s. 214: „Tamże jest ten obyczaj, iż gdy który człowiek z inszej strony, od swego pana uszedwszy przyjdzie na Podole, prosi onego pana, do którego wsi przyjdzie, aby mu dobrowolnie dopuścił mieszkać i używać pożytków do czasu, wtedy za to daje lisice albo złoty jeden”.

³⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 5 (1427–1506)*. Użrašymų knyga 5. Parengė: A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012, 143 i 167.

³¹ *Sprawy wołoskie*, nr 91.

³² E. Harmuzaki, *Documentele privitoare la istoria Românilor*, t. 2, cz. 3, București 1891, s. 17.

³³ *Sprawy wołoskie*, nr 102–103.

omnes per Valachos recepti”³⁴. To samo źródło wzmiankuje też dobrowolne migracje wieśniaków podolskich do Mołdawii³⁵. Wzajemne prośby o zaniechanie porwań, namawiania wieśniaków do migracji i wydania zbiegów stanowią stały temat korespondencji dyplomatycznej i były poważnym problemem w stosunkach polsko-mołdawskich w ciągu całego XVI w.³⁶

IMIGRANCI WOŁOSCY W NOWYM ŚRODOWISKU

Próby prowadzenia akcji kolonizacyjnej po obu stronach granicy w oparciu o pozyskiwanych w różny sposób imigrantów reprezentujących różne etnosy spowodowały, że powstawały społeczności wiejskie niestabilizowane, pozbawione tradycji zasiedzenia, reprezentujące różne style życia i systemy wartości. Na postawy tych grup znaczny wpływ zapewne wywierała świadomość życia w stałym zagrożeniu, oraz brak nadziei na skuteczną ochronę ze strony słabych struktur państwa³⁷. Świeżej daty imigranci podtrzymywali więzi z dawną ojczyzną. W przypadku migrującej z Mołdawii szlachty przejawia się to w stale powtarzanych począwszy od XV wieku oskarżeniach o zdradę i niełojalność wobec władców Polski i współpracę z gospodarzami³⁸. Zwłaszcza uboższych nobilów-Wołochów charakteryzował głęboki konserwatyzm, dążenie do utrzymywania dotychczasowego stylu życia, kontynuowanie więzi grupowych, niechęć do wchodzenia w bliższe związki z miejscowym, szlacheckim otoczeniem³⁹.

W przypadku ludności plebejskiej śladem podtrzymywania bliskich więzi z dawną ojczyzną jest słabo rozpoznane w literaturze przedmiotu, zapewne z powodu niedostatków źródłowych, zjawisko zawierania transgranicznych związków małżeńskich.

³⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8 (*Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*), [w:] *Źródła dziejowe*, wyd. A. Jabłonowski. *Źródła dziejowe*, t. 19, Warszawa 1889, s. 161.

³⁵ Chłopi z Błazkowców w powiecie czerwonogrodzkim: „fugerunt ad Valchiam” (ibidem, s. 165 z 1542 r.), zaś w Hawryłowcach (starostwo kamienieckie) w 1565 r. wspomniano o: „kmetones tres profugerunt in Valachiam”.

³⁶ Na przykład *Sprawy wołoskie*, nr 58 z 1545 r. Problemy te poruszył szczegółowo П. В. Советов, *О праве перехода зависимых крестьян в Молдавию XV–середины XVI вв. (Опыт исследования договорных грамот)*, „Известия Академии Наук Молдавской ССР”, 1962, t. 11, s. 3–18.

³⁷ Problem specyfiki społeczności góralskich na pograniczu polsko-węgierskim poruszył S. A. Sroka, *Prawdziwa historia karpackiego zbójnika*, Kraków 2004, s. 19; idem, *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*, Bydgoszcz 2002, s. 113–122.

³⁸ W 1510 r. król Zygmunt Stary uwolnił aż 24 imiennie wyliczonych bojarów posiadających dobra w starostwie samborskim od podejrzeń o współpracę z hospodarem (AGAD, MK 24, s. 245; *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України*, wyd. М. Грушевській, серія перша (1361–1530), „*Записки Наукового товариства імені Шевченка*” 1905, t. 63, nr 65–66. Podobne przypadki uwzględnił również J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich: studia i materiały*, Kraków 2011, s. 407, oraz М. Грушевській, *Барское староство*, s. 37.

³⁹ G. Jawor, *Osady*, s. 174–176; L. Wyrostek, *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1931, t. 11, s. 126, 136–138; P. Dąbkowski, *Szlachta zaściankowa w Korczyni i Kruszelnicy nad Stryjem*, Lwów 1936, passim.

Ich naturalną konsekwencją były migracje matrymonialne. Starano się je ograniczyć poprzez ustanowienie wysokich opłat (*pojemszczyzna*, *kuniczne*), wnoszonych w takiej sytuacji. W przypadku małżeństwa w ramach tych samych dóbr stanowiła ona 12 groszy. W sytuacji gdy taki związek łączył się z migracją kobiety do obcych dóbr suma wzrastała do 60 gr., jeśli zaś przenosiła się do Mołdawii należało uiścić aż 90 gr. Jeszcze więcej płacono w przypadku ponownego zamążpójścia wdów, migrujących wraz ze swoimi ruchomościami: „od wdowy tedy więcej dawają względem tego, iż z sobą wynosi majątności nieco”⁴⁰. Obowiązek zapłaty ciążył na małżonku⁴¹. Inwentarz starostwa samborskiego z 1568 r., gdzie uwzględniono te opłaty, wskazuje na znaczny odsetek panien zawierających małżeństwa poza własną wsią, chociaż nie wskazano w nim nowego miejsca zamieszkania kobiety⁴².

Dalsze losy jednostkowe wołoskich imigrantów przybywających na Podole nie są na ogół znane. Istnieją jednak przesłanki sugerujące, że tę niestabilną, pełną zagrożeń krainę traktowali jedynie jako swoiste wrota do nowej rzeczywistości, etap w procesie poszukiwania ostatecznego miejsca osiedlenia. Źródłowe ślady przemieszczania się Mołdawian w kierunku zachodnich części Rusi Koronnej nie są zbyt liczne, skoro z zasady przybyszów określano ogólnym terminem jako „Valachi”, bez względu na region z którego przybyli. Zwraca jednak uwagę, że utrwalone w źródłach pojedyncze przypadki migracji z tego kierunku dotyczą różnych grup ludności, nie tylko plebeju-szy, lecz także mieszczan⁴³ i szlachty⁴⁴. Termin „prawo wołoskie” nawet na obszarach graniczącej z Małopolską ziemi sanockiej kilkakrotnie zastąpiono lub utożsamiono z określeniem „prawo mołdawskie”, co dość przekonująco sugeruje miejsce pochodzenia mieszkańców lokowanych osad⁴⁵.

⁴⁰ *Жерела до історії України-Руси*, t. 1 (*Описи королівщин в руських землях XVI віку*), wyd. М. Грушевський, t. 1: (*Ілюстрації земель Галицької й Перемиської*), Львів 1895, s. 24 i 42: „pojemszczyzna, której dają, gdy we wsi dziewczka zamąż idzie po groszy sześć i po ręcznikowi valoris grosi sześć. A gdy się trafi pojemszczyzna do drugiego państwa, wtedy dają po złotych dwa, a kiedy do Wołoch – wtedy po półtołej grzywny, a od wdowy więcej dawają”.

⁴¹ *Ibidem*, s. 24: „A gdy do ziemi wołoskiej, daje półtołej grzywny ten co ją pojmuje”.

⁴² AGAD, tML, dział IX, B, sygn. 22, k. 294v – 298. Na przykład tylko w jednym 1568 r. (k. 296) we wsi Rypiany tę opłatę uiściło sześciu wieśniaków: „U Onaczkowicza Sidora kunicza, u Olechna kunicza, u Chrycza Koputhnika kunicza, u Kuryła kunicza, u Szymka Stewkowicza kunicza, u Lukacza Danilowicza kunicza, u Iwana Andreikowicza kunicza, u Szienichy kunicza”.

⁴³ Mołdawianie zawędrowali daleko na północ, skoro wójtem dziedzicznym w lokowanym w 1525 r., mieście Szczurowice (woj. bełskie), był Hryc Dubina *Moldavus*; A. Janeczek, *Osadnictwo*, s. 173.

⁴⁴ G. Jawor, *Ethnic aspects*, s. 47–57. Na przykład na obszarze ziemi przemyskiej tenariuszem kilku królewskich wsi był: „Wasko Barinowsky Moldavita”, który uzyskał je od Jana Olbrachta jako nagrodę za zasługi w wojnie z Mołdawią. Jego synem był „nobilis Thador Moldavus seu Valachus”; AGAD: MK 19, k. 68 z 1502 r., MK 24, k. 246v z 1510 r.; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie: *Księgi ziemskie przemyskie*, f. 14, op. 1, spr. 6, k. 871 z 1512 r.; *Księgi grodzkie przemyskie*, f. 13, op. 1, spr. 1, k. 1179 z 1510 r.

⁴⁵ Na pochodzenie mieszkańców Odrzechowej może wskazywać występujący tylko raz przydomek *Moldawszky* przy imieniu jednego z kniazioń tej osady – Jacka syna Rączki. Kniaziowie z Odrzechowej byli spokrewnieni z kniaziami z położonych przy szlaku węgierskim Radoszyc i Szczawnego, stąd liczne informacje źródłowe o wzajemnych rozliczeniach i cesjach nieruchomości; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie...*, t. 16, Lwów 1894,

PODSUMOWANIE

Ujęte w szkicu rozważania dobiegają końca, czas zatem na kilka uwag o bardziej ogólnym charakterze. W świetle zaprezentowanych źródeł migracje ludności plebejskiej przez granicę polsko-mołdawską w XVI wieku miały intensywny charakter, zaś teza o stopniowym opadaniu ich natężenia nie znajduje uzasadnienia. Przebiegały one w przeciwnych kierunkach: Mołdawianie (Wołosi) migrowali do Polski a Rusini przekraczali granicę państwową z Mołdawią. Przygraniczne Podole stanowiło w nich często tylko przejściowy etap, a nie cel wędrówki. Z tej zanarchizowanej, niestabilnej pod względem politycznym krainy imigranci przybywający do Polski kierowali się w głąb kraju, uczestnicząc aktywnie w procesie lokowania nowych osad według obyczaju wołoskiego. Jedynie niedostatki źródłowe powodują, że wydzielenie Mołdawian z grona osób określanых ogólnym terminem *Wołosi* nie jest możliwe. Nie negując zatem przekonania że nowe osady na prawie wołoskim zakładane były w przede wszystkim w oparciu o żywiol miejscowy (Rusinów lub zrutenizowanych Wołochów), to nie można pomijać udziału w tym procesie imigrantów przybyłych w granice państwa w nieodległej przeszłości. Przyjęcie tej tezy oznacza zaś konieczność zaakceptowania możliwości istnienia pojedynczych osad wiejskich lub ich niewielkich grup zasiedlonych przez etnicznych, posługujących się odrębnym językiem Wołochów-Mołdawian na obszarach zwłaszcza Podola i Rusi Koronnej w późnej, przypadającej na XVI i początek XVII wieku fazie tego osadnictwa. Próba bliższego zlokalizowania takich społeczności, mimo ubóstwa mogących być pomocnymi w realizacji tego celu źródeł, stanowi wdzięczne pole dla przyszłych badań.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie

– Księgi ziemskie przemyskie, f. 14, op. 1, spr. 1, 6.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

– Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 19.

– Tak zwana Metryka Litewska (tML), dział IX, B, sygn. 22: *Inwentarz pożytków starostwa samborskiego, które się pokazały roku 1568 (...)*.

– Metryka Koronna (MK), sygn. 19, 24, 43, 83

nr 3419. Na przykład w 1530 r. Jaczko Woszczyńska z Radoszyc uzyskał od Zygmunta Starego przywilej na lokowanie w sąsiedztwie wsi Osławica (niegdyś Zgniła Osławica) na: „cmethonibus et aliis incolis ius moldaviense seu valachicum quo se iudicabunt, et iusticiam sibi ministrabunt, prout alie ville nostre in terra Sanocensis consistentem...”; AGAD, MK 43, k. 291 – 293. Określenie prawa wołoskiego jako mołdawskie pojawia się też w informacji o lokacji wsi Kulno w starostwie krzeszowskim; T. L. Lubomirski, *Północno-wschodnie wołoskie osady*, „Biblioteka Warszawska” 1855, t. 4, s. 13: „villa vero Colna sedebit in iure Moldavico secundum contractum, quem fecerunt cum ipso capitaneo, tenebuntur laborare in decursum anni octo dies”.

Źródła drukowane:

- Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie...*, t. 16, Lwów 1894.
- Архив Юго-Западной Россii (AJZR)*, cz. 7, t. 2: *Акты о заселении Юго-западной Россii, Киев* 1890. [*Архив Юго-Западной Россii*, cz. 7, t. 2: *Акты о заселении Юго-западной Россii, Киев* 1890].
- Harmuzaki E., *Documentele privitoare la istoria Românilor*, t. 2, cz. 3, București 1891.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr 5 (1427–1506)*. Užrašymų knyga 5. Parengė: Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D., Vilnius 2012.
- Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, wyd. K. Chłapowski i H. Żytkowicz, Warszawa–Łódź 1992.
- Materiali do istorii suspil'no-političnih i ekonomičnih vidnosin Zahidn'oj Ukraini*, wyd. Gruševskii M., seriya perša (1361–1530), „Zapiski Naukogo tovaristva imeni Ševčenka” 1905, t. 63, s. 1–80 [*Materiali do istorii suspil'no-političnih i ekonomičnih vidnosin Zahidn'oj Ukraini*, wyd. M. Gruševskii, serija perša (1361–1530), „Zapiski Naukogo tovaristva imeni Ševčenka”].
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8 (*Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*), wyd. A. Jabłonowski. *Źródła dziejowe*, t. 19, Warszawa 1889.
- Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akty i listy*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1878, *Źródła Dziejowe*, t. 10.
- Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. 3. *Ziemie ruskie*, z. 3: *Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1998.
- Žerela do istorii Ukrainy-Rusi*, t. 1 (*Opisi korolivšin v rus'kih zemlyah XVI viku*), wyd. M. Gruševskii, t. 1 (*Lustracii zemel' Galic'koj i Peremis'koj*), L'vov 1895. [*Жерела до історії України-Руси*, t. 1 (*Описи королівщин в руських землях XVI віку*), wyd. M. Gruševskii, t. 1 (*Люстрації земель Галицької й Перемиської*), Львов 1895].
- Žerela do istorii Ukrainy-Rusi*, t. 7 (*Lyustraciya korolivšin v rus'kih zemlyah Koroni z r. 1570*), L'vov 1903. [*Жерела до історії України-Руси*, t. 7 (*Люстрація королівщин в руських землях Корони з р. 1570*), Львов 1903].

Opracowania:

- Beňko J., *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985.
- Byrnya P. P., *Sel'skie poseleniya Moldavi XV–XVII vv.*, Kišinieŭ 1969 [П. П. Бырня, *Сельские поселения Молдавии XV–XVII вв.*, Кишинев 1969].
- Białkowski L., *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920.
- Chaloupecký V., *Valaši na Slovensku*, Praha 1947.
- Costăchel V., Panaitescu P. P., Cazacu A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, t. 5, București 1957.
- Crânjală D., *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelom k moravskému Valašsku*, Praha 1938.
- Czajkowski J., *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992, s. 27–166.
- Czamańska I., *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996.
- Dąbkowski P., *Szlachta zaściankowa w Korczynie i Kruszelnicy nad Stryjem*, Lwów 1936.
- Dąbkowski P., *Wołosi i wołoskie prawo w dawnej Polsce*, [w:] *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 105–118.
- Dobrowolski K., *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów 1930. (Odbitka z Pamiętnika V Zjazdu historyków polskich).
- Fastnacht A., *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962.
- Gawron J., *Locators of the settlements under Wallachian law in the Sambor starosty in XVth and XVIth c. Territorial, ethnic and social origins*, „Balcanica Posnanensia. Acta et studia” 2019, t. 26, s. 269–290.

- Gruševskii M., *Barskoe starostvo, istoričeskie očerki (XV–XVIII v.)*, Kiv' 1894. [Грушевський М., *Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.)*, Кевь 1894].
- Grzybowski S., *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.
- Halaga O. R., *Slovenské osídlenie Potisia a východoslovenski gréckokatolíci*, Košice 1947.
- Inkin V. F., *Krest'ánskij obšinnij stroj v galickom Prikarpat'e. Avtoreferat dissetacii*, L'vov 1978, [Інкін В. Ф., *Крест'янський обшинний строй в галицьком Прикарпат'є. (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов). Автореферат диссертации...*, Львов 1978].
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991.
- Janów J., *Wpływ słownictwa rumuńskiego na Podkarpacie, osobliwie na gwarę huculską*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1938, t. 16, nr 1, s. 23–48.
- Jawor G., *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2000.
- Jawor G., *Sur la provenance territoriale des immigrés valaques dans le royaume de Pologne (XIVème s. – début du XVIème s.)*, „Banatica” 2013, t. 23, s. 545–555.
- Jawor G., *Pierwsze pokolenia mieszkańców wsi bieszczadzkich w XIV–XVI w. (Pochodzenie etniczne i terytorialne)*, [w:] *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, red. W. Bukowski i T. Jurek, t. 1, Kraków 2013, s. 567–582.
- Jawor G., *Ethnic aspects of settlement in Ius Walachicum in medieval Poland (from 14th to the beginning of 16th century)*, «Balcanica Posnaniensia. Acta et studia» 1015, t. 22, nr 1, s. 47–57.
- Jawor G., *Osadnictwo historyczne od XIV do początków XVII w.*, [w:] *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*. Tom I. Monografie IGiPZ 17, red. J. Wolski, Warszawa 2016, s. 361–394.
- Jawor G., *Commentary by Jan Zamoyski, the Royal secretary, on legal customs of the Vlachs of Sambir from 1568*, „Analele Universitatii din Craiova – Seria Istorie” 2019, t. 24, nr 2, s. 7–21.
- Kadlec K., *Válaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S uvodem podavajicim prehled theorii o vzniku rumunského národa*, Praha 1916.
- Kaindl R. F., *Jus Valachicum*, „Zapiski Наукового товариства імені Шевченка” 1925, t. 138–140, s. 1–5.
- Krikun M. G., *Granici i povitovij podil Braclavs'kogo voevodstva v XVI–XVIII st.*, „Istorični doslidžennja” 1982, t. 8, s. 88–98 [Крикун М. Г., *Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст.*, [w:] *Історичні дослідження*, wyd. 8, red. Ю. Ю. Кондуфор, Київ 1982].
- Krikun M. G., *Podil's'ke voevodstvo u XV–XVIII stolittjah. Stati i materialy*, L'viv 2011. [Крикун М. Г., *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*, Львів 2011].
- Kuraś S., *Osadnictwo i zagadnienia wiejskie w Gorlickiem do połowy XVI w.*, [w:] *Nad rzeką Ropką. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków 1968, s. 61–92.
- Kurtyka J., *Podole w czasach jagiellońskich: studia i materiały*, Kraków 2011.
- Lazea E., *Agricultura în Transilvania în secolul al XIV-lea*, „Studii Revistă de Istorie” 1964, t. 17, nr 2, s. 249–275.
- Leśniewski S., *Jan Zamoyski. Hetman i polityk*, Warszawa 2008.
- Lubomirski T. L., *Pólmocno-wschodnie wołoskie osady*, „Biblioteka Warszawska” 1855, t. 4, s. 1–56.
- Lubomirski J. T., *Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.*, „Biblioteka Warszawska” 1866, t. 3, s. 44–59.
- Macůrek J., *Válaši v západních Karpatech v 15–18. století*, Ostrava 1959.
- Mihailovskii V., *Elastična spil'nota. Podil's'ka šlyahnta v drugii polovini XIV – 70-h rokah XVI stolittya*, Kiv 2012 [Михайловський В., *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття*, Київ 2012].
- Nistor I., *Problema ucraineană în lumina istoriei*, Cernăuți 1934.
- Parczewski M., *Geneza Łemkowszczyzny w świetle badań archeologicznych, Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992, s. 11–25.
- Parczewski M., *Początki napływu ludności ruskiej na teren Karpat Zachodnich w świetle archeologii*, „Archaeologia Historica” 1993, t. 18, s. 93–97.

- Pascu Ș., *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siehenbürgen (bis 1400)*, [w:] *Nouvelles études d'histoire*, t. 2: *Publiées à l'occasion du XIe Congrès des Sciences Historiques, Stockholm 1960, Bucarest 1960*, s. 135–148.
- Popa R., *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București 1970.
- R. Reinfuss, *Lemkowie w przeszłości i obecnie*, [w:] *Lemkowie. Kultura – sztuka – język. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK. Sanok dn. 21–24 09 1983 r.*, Warszawa–Kraków 1987, s. 7–20.
- Ratkoš P., *Problematika kolonizácie na valašskom práve na územi Slovenska*, [w:] *Historické štúdie*, 24, red. V. Matula Bratislava 1980, s. 181–224.
- Sovetov P. V., *O prave perehoda zavisimyh krest'yan v Moldavii XV–seredini XVI vv. (Opyt issledovaniya gramot)*, „Izvestiya Akademii Nauk Moldavskoj SSR” 1962, t. 11, s. 3–18 [Советов П. В., *О праве перехода зависимых крестьян в Молдавии XV–середине XVI вв. (Опыт исследования договорных грамот)*, „Известия Академии Наук Молдавской ССР”].
- Stoka S. A., *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*, Bydgoszcz 2002.
- Sroka S. A., *Prawdziwa historia karpackiego zbójnika*, Kraków 2004.
- Štika J., *Moravské Valašsko. Jeho vznik a vyvoj*, Ostrava 1973.
- Štika J., *Zaciatky Rusínov na Slovensku*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, Rzeszów 9–11 V 1995*, red. M. Parczewski, Rzeszów 1996.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. Część I: Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Tomeček O., *Valasi na území zvolenskej stolice*, [w:] *Valašská kolonizácia na Slovensku a slovenská kolonizácia v Rumunsku. Zborník príspevkov z 10. zasadnutia Komisie historikov Slovenska a Rumunská (Banská Bystrica, 25.–27.09.2012)*, Banská Bystrica 2014, s. 25–37.
- Ulicný F., *Zaciatky Rusínov na Slovensku*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, Rzeszów 9–11 V 1995*, red. M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 229–232.
- Wyrostek L., *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 1931, t. 11.